ADABIYOTSHUNOSLIKDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA NAZARIYASI

SamDChTI mustaqil izlanuvchisi

Asadova Shahnoza Vahobjon qizi

Annotatsiya

Maqolada badiiy asar poetikasining muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan syujet va kompozitsiya tushunchalarining nazariy mohiyati, o‘zaro munosabati hamda asosiy unsurlari yoritiladi. Syujet elementlari va kompozitsion vositalar Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani misolida tahlil qilinadi. Romandagi voqealar tizimi, konfliktning rivojlanishi, obrazlararo munosabatlar, ko‘p planlilik va syujetdan tashqari tasviriy vositalarning badiiy vazifasi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: syujet, kompozitsiya, konflikt, ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim, xronikali syujet, konsentrik syujet, retrospektiv syujet, portret, peyzaj, interyer, lirik chekinish, epigraf, prolog, epilog.

Аннотация

В статье рассматриваются теоретическая сущность понятий сюжета и композиции, их взаимосвязь и основные элементы. Теоретические положения анализируются на материале романа Абдуллы Кадыри «Минувшие дни». Особое внимание уделяется системе событий, развитию конфликта, многоплановости повествования и художественной функции внесюжетных элементов.

Ключевые слова: сюжет, композиция, конфликт, экспозиция, завязка, развитие действия, кульминация, развязка, хроникальный сюжет, концентрический сюжет, ретроспективный сюжет, портрет, пейзаж, интерьер, лирическое отступление.

Abstract

The article examines the theoretical meaning of plot and composition, their relationship, and their main elements in literary works. The discussion is supported by an analysis of Abdulla Qodiriy's novel "Bygone Days", focusing on its event structure, conflict development, multiple narrative lines, and the artistic role of extra-plot elements.

Keywords: plot, composition, conflict, exposition, inciting incident, rising action, climax, resolution, chronological plot, concentric plot, retrospective plot, portrait, landscape, interior, lyrical digression.

Kirish

Adabiyotshunoslikda syujet va kompozitsiya badiiy asarning mazmuniy hamda shakliy yaxlitligini ta'minlaydigan asosiy poetik kategoriyalar sirasiga kiradi. Badiiy asar hayotiy voqelikning oddiy bayoni emas; ijodkor voqea-hodisalarni muayyan estetik maqsad asosida tanlaydi, saralaydi va o'zaro munosabatga kiritadi. Shu jarayonda syujet voqealar hamda xarakterlar harakatini tashkil etsa, kompozitsiya asarning barcha tarkibiy qismlarini yaxlit badiiy tizimga birlashtiradi.

Syujet va kompozitsiyani o'zaro qarama-qarshi tushunchalar sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Ular bir-birini to'ldiradi: syujet asardagi voqealar rivojini yuzaga chiqaradi, kompozitsiya esa shu voqealarning, obrazlarning, tasviriy vositalarning va muallif nutqining qanday tartibda berilishini belgilaydi. Mazkur munosabatni anglash badiiy matnning g'oyaviy-estetik xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

SYUJET TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY QISMLARI

"Syujet" atamasi fransuzcha sujet so'zidan olingan bo'lib, adabiyotshunoslikda badiiy asarda tasvirlangan, o'zaro sababiy yoki mazmuniy aloqadorlikka ega voqealar tizimini anglatadi. Syujet qahramonlarning xatti-harakatlari, o'zaro munosabatlari va konflikt jarayonida namoyon bo'ladigan o'zgarishlar orqali xarakterlarni ochishga xizmat qiladi. Demak, syujet faqat voqealar ketma-ketligi emas, balki ularning badiiy maqsad asosida tashkil etilgan tizimidir.

An’anaviy syujet qurilishida ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi elementlar farqlanadi. Ayrim asarlarda prolog va epilog ham syujet-kompozitsion tuzilmaning muhim qismlari sifatida qatnashadi. Biroq bu elementlarning barchasi har bir asarda bir xil tartibda yoki albatta mavjud bo‘lishi shart emas.

Ekspozitsiya — voqealar boshlanishidan oldin qahramonlar, makon, zamon va dastlabki vaziyat bilan tanishtiruvchi qism. U o‘quvchini asar olamiga olib kiradi hamda keyingi voqealarni tushunish uchun zarur sharoit yaratadi.

Tugun — asosiy konfliktni yuzaga chiqaradigan yoki voqealar rivojiga turtki beradigan hodisa va vaziyat. Tugun qahramonlar manfaatlari, qarashlari yoki maqsadlari to‘qnashuvini boshlab beradi.

Voqealar rivoji — tugunda yuzaga kelgan ziddiyatning bosqichma-bosqich kuchayishi, yangi hodisalar va qarorlar orqali murakkablashib borish jarayoni. Bu bosqichda qahramonlarning xarakteri, ichki kechinmalari va munosabatlari kengroq ochiladi.

Kulminatsiya — konflikt eng yuqori keskinlikka yetadigan, asar voqealarining hal qiluvchi nuqtasidir. Kulminatsiya ko‘pincha qahramonlar taqdirini belgilovchi muhim qaror yoki hodisa bilan bog‘liq bo‘ladi.

Yechim — asosiy konfliktning natijasi ayon bo‘ladigan, voqealar oqibati va qahramonlar taqdiridagi o‘zgarishlar ko‘rsatiladigan qism. Ayrim asarlarda yechim ochiq qoldirilishi ham mumkin.

Prolog — asarning asosiy voqealaridan avval beriladigan kirish qismi; u tarixiy yoki mazmuniy zamin yaratishi mumkin. Epilog esa asosiy voqealar yakunidan keyingi holatni ko‘rsatib, qahramonlar taqdirining keyingi bosqichiga oydinlik kiritadi.

Syujet turlari: Syujetlarni tasniflashda voqealarning berilish tartibi, sababiy bog‘lanishi va bayon usuli e’tiborga olinadi. Adabiyotshunoslikda xronikali, konsentrik va retrospektiv syujet turlari ko‘p qo‘llanadigan tasniflardan hisoblanadi.

Xronikali syujetda voqealar, asosan, vaqt izchilligida, bir hodisadan keyingi hodisaga o‘tish tarzida tasvirlanadi. Bunday qurilish qahramon hayoti yoki muayyan tarixiy davrning ketma-ket jarayonini ko‘rsatishga qulay.

Konsentrik syujetda voqealar bitta asosiy konflikt yoki markaziy muammo atrofida birlashadi. Har bir muhim hodisa bosh ziddiyatning rivojlanishi bilan sabab-natija munosabatida bog‘lanadi. Shu bois bunday syujetda voqealarning ichki mantiqiy aloqasi yetakchi o‘rin tutadi.

Retrospektiv syujetda bayonning muayyan nuqtasidan turib o‘tmishdagi voqealarga qaytiladi. Xotira, eslash, maktub, kundalik yoki qahramon hikoyasi vositasida avval sodir bo‘lgan hodisalar keyinroq ochilishi mumkin. Retrospeksiya o‘quvchining voqealarni anglashini chuqurlashtiradi va badiiy sirni saqlashga xizmat qiladi.

“Kompozitsiya” atamasi lotincha compositio — tuzish, biriktirish, joylashtirish ma’nolarini anglatadi. Adabiy asar kompozitsiyasi — uning barcha qismlari, obrazlari, voqealari va tasviriy vositalarining muayyan badiiy maqsad asosida joylashtirilishi hamda o‘zaro bog‘lanishidir. Uni asarning me’moriy qurilishiga qiyoslash mumkin.

Kompozitsiyani shartli ravishda tashqi va ichki qatlamlarda o‘rganish mumkin. Tashqi kompozitsiya asarning bob, fasl, qism, bo‘limlarga ajratilishi, sarlavhalar, epigraf, prolog va epilog kabi ko‘rinadigan tashkiliy belgilarni qamrab oladi. Ichki kompozitsiya esa syujet chiziqlari, obrazlar tizimi, konfliktlar, tasviriy vositalar va muallif nutqining o‘zaro munosabatini anglatadi. Syujetdan tashqari unsurlar ham kompozitsiyaning tarkibiy qismi bo‘lib, ular voqealar rivojini to‘xtatishi emas, balki mazmunni kengaytirishi va obrazlarni chuqurroq ochishi mumkin.

Epigraf — asar yoki uning bo‘limi boshida keltiriladigan hikmatli so‘z, maqol, iqtibos yoki boshqa matn bo‘lagi. U asarning asosiy g‘oyasiga ishora qiladi. Portret qahramonning tashqi qiyofasini tasvirlab, uning xarakterini ochishga ko‘maklashadi. Peyzaj tabiat va atrof-muhit manzaralarini aks ettiradi; u qahramon ruhiyati yoki voqealar kayfiyati bilan uyg‘unlashishi mumkin. Interyer esa xona, uy-joy va yopiq makon tasviridir.

Lirik chekinish — muallifning voqealar bayonidan nisbatan chetga chiqib, muayyan masala yuzasidan fikr-mulohaza bildirishi. Qistirma epizodlar — asosiy voqealar oqimiga kiritilgan qo‘shimcha hikoya, xotira, maktub, tush yoki boshqa lavhalardir. Parallelizm esa ikki yoki undan ortiq voqea, obraz yoxud tasvir chizig‘ining yonma-yon olib borilishi orqali o‘xshashlik yoki qarama-qarshilikni yuzaga chiqaradi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani syujet va kompozitsiya masalalarini o‘rganish uchun muhim badiiy manbadir. Asarda Otabek va Kumush muhabbati, oilaviy munosabatlar, eski turmush tartiblari, ijtimoiy ziddiyatlar hamda tarixiy muhit bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Voqealar markazida qahramonlarning shaxsiy taqdiri tursa-da, roman mazmuni shu doiradan kengayib, davrning ijtimoiy-ma’naviy muammolarini ham qamrab oladi.

Romanning syujet qurilishida konsentrik xususiyatlar yetakchi: asosiy voqealar Otabek va Kumush munosabatlari hamda shu munosabatlarga to‘sqinlik qiluvchi oilaviy-ijtimoiy ziddiyatlar atrofida rivojlanadi. Shu bilan birga, asarda bir necha voqea chizig‘i mavjudligi uning ko‘p planli tuzilishini yuzaga keltiradi. Otabekning oilaviy hayoti, O‘zbekoyimning qarashlari, Zaynab bilan bog‘liq munosabatlar va davrning siyosiy-ijtimoiy manzarasi o‘zaro tutashib ketadi.

Ekspozitsiyada o‘quvchi Otabek, uning ijtimoiy mavqei va asar voqealari kechadigan muhit bilan tanishadi. Muallif dastlabki tasvirlar orqali qahramonning dunyoqarashi va davr sharoitini anglash uchun zamin yaratadi. Asarning keyingi voqealarida Otabekning Kumushga bo‘lgan muhabbati, ikki yoshning turmush qurishi va bu munosabatning turli ijtimoiy hamda oilaviy qarshiliklarga duch kelishi asosiy konfliktni shakllantiradi.

Tugun va voqealar rivojida Otabekning ota-ona istagi bilan ikkinchi bor uylanishi, Zaynab bilan bog‘liq murakkab munosabatlar, Homidning fitnalari va yolg‘on xabarlari muhim o‘rin tutadi. Bu hodisalar qahramonlar o‘rtasidagi ishonchni zaiflashtiradi, ziddiyatni kuchaytiradi va fojiaviy yakunga olib boruvchi sabablar zanjirini hosil qiladi.

Shu tariqa muallif shaxsiy baxt bilan eskicha urf-odatlar va ijtimoiy bosim o‘rtasidagi qarama-qarshilikni badiiy ifodalaydi.

Romanning eng keskin nuqtalaridan biri Kumushning Zaynab tomonidan zaharlanishidir. Mazkur hodisa asardagi oilaviy konfliktni fojiaviy cho‘qqiga olib chiqadi va kulminatsion vazifani bajaradi. Yechimda Kumushning vafoti, Otabekning keyingi taqdiri va uning Avliyoota voqealarida halok bo‘lishi orqali fojiaviy mazmun yanada chuqurlashadi. Bunda yakun faqat ikki qahramon taqdirini emas, balki adolatsiz muhit va insoniy munosabatlardagi ziddiyatlarning oqibatini ham anglatadi.

Roman kompozitsiyasining muhim jihati — ko‘p planlilikdir. Otabek va Kumush muhabbati bilan bog‘liq voqealar bir tomondan, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va qipchoqlar bilan bog‘liq ziddiyatlar ikkinchi tomondan rivojlanib, asarning mazmuniy ko‘lamini kengaytiradi. Bu chiziqlar bir-biridan uzilgan holda emas, balki davr muhitini va qahramonlar taqdirini to‘laroq ochish maqsadida o‘zaro bog‘langan.

Qodiriy portret, peyzaj, makon tasviri, dialog va muallif izohlaridan unumli foydalanadi. Qahramonlarning tashqi qiyofasi, muomala uslubi va nutqi ularning fe’l-atvorini ochishga xizmat qiladi. Hovli, uy va boshqa makon tasvirlari esa ijtimoiy mavqe, oilaviy muhit hamda ruhiy holatni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Maktublar, xabarlar va ayrim qo‘shimcha lavhalar voqealar orasidagi aloqani mustahkamlab, syujetning rivojiga ta’sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, “O‘tkan kunlar” romanida syujet va kompozitsiya bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Syujet qahramonlar taqdirini harakatga keltiruvchi voqealar zanjirini tashkil etsa, kompozitsiya ushbu zanjirni obrazlar, makon, tasvir va muallif munosabati bilan boyitadi.

Xulosa. Syujet va kompozitsiya badiiy asarning mazmuniy hamda shakliy yaxlitligini ta’minlaydigan, o‘zaro chambarchas bog‘liq poetik kategoriyalardir. Syujet asarda qanday voqealar sodir bo‘lishi va ular qanday konflikt asosida rivojlanishini ko‘rsatsa,

kompozitsiya shu voqealar, obrazlar va tasviriy vositalarning badiiy maqsadga muvofiq joylashtirilishini belgilaydi.

Syujet elementlari asar voqealarining ichki mantiqini ochishga, kompozitsion vositalar esa badiiy tasvirning ta’sirchanligi va ko‘p qatlamliligini ta’minlashga xizmat qiladi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida markaziy konflikt, bir necha voqea chizig‘i, obrazlar tizimi va syujetdan tashqari tasviriy vositalarning uyg‘unligi asarning g‘oyaviy-badiiy yaxlitligini yuzaga keltirgan. Demak, syujet va kompozitsiyani birgalikda tahlil qilish badiiy matnning poetik qurilishi, muallif mahorati va asar mazmunini chuqur anglashning muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Akademnashr, 2007.

2. Boboyev, T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002.

3. Qodiriy, A. O‘tkan kunlar. — Toshkent: nashr ma’lumotlari foydalanilgan nusxaga muvofiq aniqlashtiriladi.